UniPublish Journal of Science
Vol. 1 No. 2 (2026) · b. 88-94

ILMIY MAQOLA

Abdulla qodiriy asarlarida tarixiy leksika: «o‘tkan kunlar», «mehrobdan chayon» va «obid ketmon» asosida tuzilgan lug‘at tahlili

Rasuljonov Bexruzbek Ravshanjon o‘g‘li[1]

Ilmiy rahbar: **Ochildiyeva Farangis Haydarzoda**[2]

[1]O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Ingliz filologiyasi fakulteti 2325-guruh talabasi
[2]O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi stajyor-o‘qituvchisi

MAQOLA HAQIDA

Qabul qilindi
7-noyabr 2026

Nashr etildi
7-noyabr 2026

ISSN
ariza berilgan

Kalit so‘zlar: Abdulla Qodiriy, tarixiy leksika, tarixiy so‘z, arxaizm, mavzuiy guruh, izohli lug‘at, «O‘tkan kunlar», «Mehrobdan chayon», «Obid ketmon», badiiy matn

Onlayn o‘qish
unipublish.org

Annotatsiya. Maqolada Abdulla Qodiriyning «O‘tkan kunlar», «Mehrobdan chayon» romanlari va «Obid ketmon» qissasida qo‘llangan tarixiy leksika tadqiq etiladi. Uchala asar matnidan saralab olingan 165 ta tarixiy so‘z asosida izohli lug‘at tuzildi, so‘zlar 15 ta mavzuiy guruhga ajratildi. Har bir lug‘at maqolasi «so‘z – ma’nosi – asardan misol – sahifa» tartibida berildi. Tahlil natijalari ko‘rsatadiki, romanlarda XIX asr Qo‘qon xonligining davlat boshqaruvi, saroy hayoti, harbiy ish, sud-huquq, ta’lim, savdo va kiyim-kechakka oid so‘zlar yetakchilik qiladi, qissada esa sho‘ro davrining ijtimoiy-siyosiy tushunchalari bilan bir qatorda eski qishloq turmushiga xos so‘zlar uchraydi. Maqolada tarixiy so‘zlarning badiiy matndagi vazifalari, ularning kelib chiqishi va boshqa tillarga, xususan, ingliz tiliga o‘girish masalalari ham muhokama qilinadi.

Iqtibos uchun: Rasuljonov, B. (2026). Abdulla qodiriy asarlarida tarixiy leksika: «o‘tkan kunlar», «mehrobdan chayon» va «obid ketmon» asosida tuzilgan lug‘at tahlili. *UniPublish Journal of Science*, 1(2), 88-94. https://unipublish.org/articles/abdulla-qodiriy-asarlarida-tarixiy-leksika-otkan-kunlar-mehrobdan-chay

© 2026 Mualliflar · CC BY 4.0

Kirish

Har qanday tilning lug‘at tarkibi jamiyat hayoti bilan chambarchas bog‘liq holda o‘zgarib boradi. Ijtimoiy tuzum, davlat boshqaruvi, turmush tarzi va moddiy madaniyat o‘zgarar ekan, ularni ifodalagan so‘zlarning bir qismi faol iste’moldan chiqadi, o‘rniga yangi so‘zlar paydo bo‘ladi. Tilshunoslikda bunday so‘zlar eskirgan leksika deb ataladi va ular ikki guruhga – tarixiy so‘zlar (istorizmlar) hamda arxaizmlarga ajratiladi **[8, 9]**. Tarixiy so‘zlar o‘zi ifodalagan narsa yoki tushuncha hayotdan butunlay yo‘qolgani sababli eskirgan bo‘lsa, arxaizmlar ifodalagan tushuncha saqlanib qolgan holda boshqa so‘z bilan almashgan birliklardir **[10, 12]**.

Tarixiy so‘zlarni o‘rganishning eng boy manbalaridan biri badiiy adabiyot, ayniqsa, o‘tmish voqealarini tasvirlovchi tarixiy asarlardir. O‘zbek adabiyotida bu janrning asoschisi Abdulla Qodiriy (1894–1938) hisoblanadi. Adibning «O‘tkan kunlar» romani o‘zbek adabiyotidagi birinchi roman sifatida tan olingan, «Mehrobdan chayon» esa yozuvchining o‘zi «Xudoyorxon va munshiylari hayotidan tarixiy ro‘mon» deb nomlagan asardir **[1, 2]**. Uchinchi yirik asar – «Obid ketmon» qissasi 1934-yilda yozilgan bo‘lib, muallif uni «kolxoz hayotidan qissa» deb atagan **[3]**. Shu tariqa uch asar o‘zbek xalqi hayotining ikki muhim davrini – XIX asrdagi Qo‘qon xonligi va XX asrning 20–30-yillaridagi sho‘ro qishlog‘ini aks ettiradi.

Qodiriy ijodi adabiyotshunoslikda keng o‘rganilgan. Adibning tasvirlash mahorati, uslubi va til xususiyatlari haqida M. Qo‘shjonov, U. Normatov va boshqa olimlar qimmatli fikrlar bildirgan **[5, 6]**. Yozuvchining o‘g‘li Habibulla Qodiriy xotiralari esa asarlarning yaratilish tarixini yoritib beradi **[4]**. Biroq Qodiriy asarlaridagi tarixiy leksikani uch asar misolida, bir xil tamoyil asosida, sahifa ko‘rsatkichlari bilan lug‘at shaklida tizimlashtirish masalasi alohida tadqiqot talab qiladi. Bugungi o‘quvchi, ayniqsa yosh avlod vakillari uchun «qushbegi», «parvonachi», «munshiy», «panjshanbalik» yoki «mushtumzur», «mehnat kuni» kabi so‘zlar tushunarsiz bo‘lib qolmoqda. Bu esa asarni to‘liq idrok etishga, uning badiiy va tarixiy qimmatini anglashga to‘sqinlik qiladi.

O‘zbek tilshunosligida eskirgan so‘zlar masalasi bir qator tadqiqotlarda yoritilgan. E. Begmatov o‘zbek adabiy tili leksikasini qatlamlarga ajratib, faol va passiv qatlamlar, shu jumladan, eskirgan so‘zlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib bergan **[9]**. U. Tursunov, J. Muxtorov va Sh. Rahmatullayevning darsligida tarixiy so‘zlar va arxaizmlarning farqi, ularning nutqdagi uslubiy vazifalari bayon qilingan **[8]**. A. Hojiyevning lingvistik terminlar lug‘ati esa «tarixiy so‘z» va «arxaizm» atamalariga aniq ta’rif beradi **[10]**. Rus tilshunosligida N. M. Shanskiy va O. S. Axmanova asarlarida istorizm va arxaizmlarning paydo bo‘lish sabablari va turlari batafsil tahlil etilgan **[12, 13]**. Biroq bu tadqiqotlarda Qodiriy asarlari ko‘pincha alohida misollar manbai sifatida tilga olinadi, uning asarlaridagi tarixiy leksika esa yaxlit tizim sifatida kam o‘rganilgan.

Mavzuning dolzarbligi yana bir jihat bilan izohlanadi. Qodiriy asarlari bir necha xorijiy tillarga, jumladan, ingliz tiliga ham tarjima qilingan. Tarjimon uchun eng murakkab muammolardan biri aynan tarixiy so‘zlarni o‘girishdir, chunki ularning boshqa tilda to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobili bo‘lmaydi. Shu bois tarixiy so‘zlarning aniq izohli lug‘ati nafaqat o‘quvchi va o‘qituvchi, balki filolog-tarjimonlar uchun ham amaliy ahamiyatga ega.

Tadqiqotning maqsadi – Abdulla Qodiriyning uch asaridagi tarixiy leksikani aniqlash, ularni mavzuiy guruhlarga ajratib izohli lug‘at tuzish va shu lug‘at asosida tarixiy so‘zlarning tarkibi, kelib chiqishi hamda badiiy matndagi vazifalarini tahlil qilishdan iborat. Shu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: uch asar matnidan tarixiy so‘zlarni saralab olish; har bir so‘zning ma’nosini kontekst va izohli lug‘atlar asosida aniqlash; so‘zlarni mavzuiy guruhlarga ajratish; har bir so‘z uchun asardan misol va sahifa ko‘rsatkichini keltirish; asarlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni ko‘rsatish; tarixiy so‘zlarni tarjima qilish yo‘llarini belgilash.

Usullar va material

Tadqiqot materiali sifatida Abdulla Qodiriyning uchta asari olindi: «O‘tkan kunlar» romanining ziyouz.com elektron kutubxonasidagi nashri (220 sahifa) **[1]**, «Mehrobdan chayon» romanining shu kutubxonadagi kirill yozuvidagi nashri (149 sahifa) **[2]** hamda «Obid ketmon» qissasining 2017-yilda «Info Capital Group» nashriyotida chop etilgan, asarning 1935-yildagi birinchi nashri asosida tayyorlangan nashri **[3]**. Qissa matni ushbu kitobning 19–265-sahifalarini egallaydi.

Tarixiy so‘zlarni saralashda quyidagi mezonlarga amal qilindi. Birinchidan, so‘z ifodalagan narsa, mansab, muassasa yoki tushuncha bugungi hayotda mavjud emas yoki faqat tarixiy ma’noda qo‘llanadi. Ikkinchidan, so‘z asar matnida aynan shu tarixiy ma’nosida ishlatilgan. Uchinchidan, bitta so‘z bir asar lug‘atiga faqat bir marta kiritildi va imkon qadar uch asar lug‘atlari orasida takrorlanmasligiga harakat qilindi. Shu tufayli bir asarda uchragan so‘z boshqa

asar lug‘atiga uning boshqa ma’nosi muhim bo‘lgandagina kiritildi. Masalan, «qo‘rboshi» «O‘tkan kunlar»da shahar tartibini saqlovchi soqchilar boshlig‘ini, «Obid ketmon»da esa sho‘ro hokimiyatiga qarshi kurashgan qurolli guruh boshlig‘ini bildiradi.

Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual tahlil, tasniflash va qiyosiy usullardan foydalanildi. Har bir so‘zning ma’nosi avvalo asar kontekstidan kelib chiqib aniqlandi, so‘ngra «O‘zbek tilining izohli lug‘ati» [7] va etimologik lug‘at [11] ma’lumotlari bilan solishtirildi. Muallif yoki nashrga tayyorlovchi tomonidan berilgan sahifa osti izohlari alohida e’tiborga olindi. Masalan, «Mehrobdan chayon»da «shahnishin», «og‘acha», «oftobachi» kabi so‘zlarga izoh berilgan bo‘lsa, «Obid ketmon»da «mushtumzur», «amin», «vershik» so‘zlari izohlangan [2, 3].

Lug‘at maqolasi to‘rt qismdan iborat qilib tuzildi: so‘z (bosh so‘z), uning ma’nosi, asardan olingan misol va misol keltirilgan sahifa raqami. Ma’nolar sof o‘zbek tilida, qisqa va aniq ifodalandi. «Mehrobdan chayon» va «Obid ketmon» matnlari kirill yozuvida bo‘lgani uchun misollar lotin yozuviga o‘girildi. «Obid ketmon» nashrining elektron nusxasi skanerlangan matn bo‘lib, unda harflarni tanishda yo‘l qo‘yilgan xatolar (masalan, «қ» o‘rniga «к», «ў» o‘rniga «y») uchraydi. Shu sababli misollar mazmuni o‘zgartirilmagan holda to‘g‘ri imloda keltirildi, sahifa ko‘rsatkichi esa kitobning bosma sahifasi bo‘yicha berildi.

Saralangan so‘zlar mavzuiy guruhlarga ajratildi. Har bir roman uchun oltitadan, qissa uchun uchta mavzuiy guruh belgilandi. Har bir guruhga 11 tadan so‘z kiritildi. Natijada jami 165 ta tarixiy so‘zdan iborat izohli lug‘at hosil bo‘ldi. Lug‘at ma’lumotlari slaydli taqdimot shaklida ham rasmiylashtirildi.

Natijalar

Uch asar matnini tahlil qilish natijasida 165 ta tarixiy so‘zdan iborat izohli lug‘at tuzildi. Lug‘atning umumiy tarkibi 1-jadvalda keltirilgan. Romanlar hajm va mavzu jihatidan tarixiy leksikaga juda boy bo‘lgani uchun ularning har biridan 66 tadan so‘z, qissadan esa 33 ta so‘z olindi.

1-jadval. Lug‘atning umumiy tarkibi

Asar	Yozilgan / nashr etilgan davri	Mavzuiy guruhlar soni	So‘zlar soni
«O‘tkan kunlar» (roman)	1922–1926	6	66
«Mehrobdan chayon» (roman)	1928–1929	6	66
«Obid ketmon» (qissa)	1934–1935	3	33
Jami		**15**	**165**

Mavzuiy guruhlar va ularning har biriga xos so‘zlar 2-jadvalda berilgan. Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, romanlarda tarixiy so‘zlar asosan xonlik davrining ijtimoiy-siyosiy tuzilishi, saroy turmushi, harbiy ish, sud va ta’lim tizimi hamda moddiy madaniyat bilan bog‘liq. Qissada esa jamiyat hayotining butunlay boshqa davri aks etgan.

2-jadval. Mavzuiy guruhlar va ularga xos so‘zlar

Asar	Mavzuiy guruh	Misollar
«O‘tkan kunlar»	Davlat boshqaruvi mansablari	qushbegi, mingboshi, beklarbegi, otaliq, dodxoh, parvonachi
	Saroy xizmatchilari va harbiy unvonlar	shig‘ovul, yasovulboshi, dasturxonchi, ponsadboshi, sipoh
	Sud, jazo, soliq va diniy hayot	mirshab, jallod, zindon, hukmnoma, jarchi, xiroj, fatvo
	Qurol-aslaha va mudofaa inshootlari	xanjar, shashvar, oybolta, qalqon, qo‘rg‘on, kungira, darboza
	Kiyim-kechak va matolar	chakmon, po‘stin, kamzul, mursak, guppi, paranji, kimxob
	Pul, o‘lchov birliklari, savdo va taqvim	tanga, tillo, botmon, tanob, gaz, rasta, xurjin, dalv
«Mehrobdan chayon»	Xon saroyi va saroy ahli	o‘rda, shahnishin, haram, kaniz, og‘acha, olampanoh
	Devon mansablari va xizmatchilari	munshiy, bosh munshiy, devonbegi, mirzo, yasovul, ra’iyat
	Diniy-huquqiy unvon va mansablar	muftiy, qozikalon, qozi-quzzot, shayxulislom, rais, mudarris
	Eski maktab va madrasa hayoti	maktabdor, xalfa, mullabachcha, hujra, darsto‘, panjshanbalik
	Hujjatlar, jazo va undiruvlar	fatvonoma, muhr, mahzar, sabnoma, vaqf, aybona, barimta
	Pul, hunar, savdo va kiyim-kechak	oqcha, paysa, kosib, paxtasaroy, koppon, beqasam, kafsh
«Obid ketmon»	Sho‘ro davri tuzumi va idoralari	kolxoz, qishloq sho‘rosi, partiya yacheykasi, mehnat kuni
	Ijtimoiy tabaqalar va davr voqealari	quloq, mushtumzur, batrak, chorakor, qo‘shchi, yer islohoti
	Diniy hayot, o‘lchovlar va mehnat qurollari	eshon, ushr, zakot, pud, chaqirim, vershik, omoch, so‘qa

«O‘tkan kunlar» romanidagi tarixiy leksika. Romanda eng katta guruhni davlat boshqaruvi va saroy bilan bog‘liq mansab nomlari tashkil etadi. Bu tabiiy, chunki asar voqealari Qo‘qon xonligidagi ichki nizolar, Toshkent hokimi Azizbek va qushbegi Normuhammad atrofida kechadi. Masalan, «qushbegi» so‘zi xonlikdagi eng oliy mansablardan birini, bosh vazir yoki katta viloyat hokimini bildiradi: «Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo‘shib, Toshkand ustiga jo‘natqan» **[1, 17-b.]**. «Mingboshi» ming kishilik qo‘shin boshlig‘i bo‘lib, Qo‘qon xonligida eng yuqori harbiy-ma’muriy mansablardan biri hisoblangan. Romanning 64-sahifasida xon saroyidagi mansabdorlar birin-ketin sanab o‘tiladi: «shog‘ovul boshilari, yasovul boshilari, dasturxonchi va oftobachilari, tunqator va parvonachilari, otaliq va mehtarboshilari» **[1]**. Bu parcha xonlik saroyining murakkab ierarxiyasini bir jumlada ko‘rsatib beradi va o‘nga yaqin tarixiy so‘zni o‘z ichiga oladi.

Harbiy ish va mudofaaga oid so‘zlar ham romanda keng o‘rin olgan. Toshkent qamali tasvirlangan boblarda «shashvar», «oybolta», «nayza», «qalqon», «sipar» kabi qurol nomlari, «qo‘rg‘on», «kungira», «darboza» kabi mudofaa inshootlari nomlari uchraydi. Masalan: «miltiq, shashvar, oybolta, qilich va nayzalari bilan tizilishib oldilar» **[1, 46-b.]**. Shahar darvozalarining nomlari («Ko‘kcha, Chig‘atoy, Sag‘bon, Qorasaroy, Taxtapul, Labzax darbozalarini o‘tib» **[1, 48-b.]**) esa asarga tarixiy-geografik aniqlik baxsh etadi.

Sud, jazo va soliq tizimiga oid so‘zlar («mirshab», «jallod», «zindon», «mahkama», «hukmnoma», «jarchi», «xiroj») roman syujetidagi fojiaviy voqealar – Otabek va qutidorning tuhmat bilan qatlga hukm qilinishi epizodlarida to‘planadi. Muallif ba’zan so‘z ma’nosini matnning o‘zida izohlaydi: «Xon tomonidan xiroj (zakot, soliq) uchun yuborilg‘an» **[1, 17-b.]**. Bu Qodiriyning o‘quvchiga g‘amxo‘rlik bilan yondashganini ko‘rsatadi.

Kiyim-kechak va matolar guruhida «chakmon», «po‘stin», «kamzul», «mursak», «guppi», «paranji», «dakana», «kimxob», «movut» kabi so‘zlar bor. Ular qahramonlarning ijtimoiy mavqeini ko‘rsatishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Masalan, «zangor movutdan tizzagacha tushkan kalta kamzul» **[1, 46-b.]** tasviri harbiy kishi qiyofasini, «odmi xon atlas guppi kiygan» **[1, 14-b.]** tasviri esa ayol kiyimining nafisligini ochib beradi. Pul va o‘lchov birliklari («tanga», «tillo», «botmon», «tanob», «gaz», «chorak») hamda taqvim nomi («dalv») romanga davr ruhini singdiradi. Roman aynan shunday so‘zlar bilan boshlanadi: «1264-inchi hijriy, dalv oyining o‘n yettinchisi» **[1, 1-b.]**.

«Mehrobdan chayon» romanidagi tarixiy leksika. Bu romanda tarixiy so‘zlar asosan Xudoyorxon saroyi, devonxona va ulamolar hayoti atrofida jamlangan. Asar qahramoni Anvar xon devonida munshiy bo‘lib xizmat qilgani uchun «munshiy», «bosh munshiy», «devonbegi», «mirzo», «devonxona» kabi so‘zlar matnda tez-tez takrorlanadi. Asarning sarlavhasi

ostidagi izohning o‘zi ham shunday so‘zni o‘z ichiga oladi: «Xudoyorxon va munshiylari hayotidan tarixiy ro‘mon» **[2, 1-b.]**.

Saroy hayotiga oid so‘zlar («o‘rda», «shahnishin», «haram», «kaniz», «qirq qizlar», «og‘acha», «malika», «olampanoh», «on hazrat», «a’yon») xon atrofidagi muhitni tasvirlaydi. Ulardan ba’zilariga muallif sahifa ostida izoh bergan. Masalan, «og‘acha» Xudoyorxonning suyukli xotiniga berilgan unvon ekani izohda ko‘rsatilgan **[2, 13-b.]**. «Qirq qizlar» esa haramdagi alohida hovli nomi: «Gulshanlar kirgan havli “Qirq qizlar” deb atalar edi» **[2, 69-b.]**.

Romanning o‘ziga xos jihati – diniy-huquqiy unvonlar va eski ta’lim tizimiga oid so‘zlarning ko‘pligidir. Solih maxdum va uning atrofidagi ulamolar obrazi orqali «muftiy», «qozi», «qozikalon», «qozi-quzzot», «shayxulislom», «rais», «mudarris», «imom», «xatib», «maxdum» kabi unvonlar keltiriladi. Ayniqsa, eski maktab hayotini aks ettiruvchi so‘zlar qimmatlidir: «maktabdor», «xalfa», «mullabachcha», «hujra», «darsto‘», «raisulmakotib», «taxta», «panjshanbalik», «ozodliq», «buryo puli». Masalan: «Anvar “taxta”dan o‘qush boshladi» **[2, 23-b.]**. Bu so‘zlar bugungi kunda deyarli unutilgan bo‘lib, ular orqali XIX asr ta’lim tizimining iqtisodiy va kundalik tomonlarini – domlaning tirikchiligi shogirdlardan yig‘iladigan haqqa bog‘liq bo‘lganini bilib olamiz: «“panjshanbalik” arang it azobi ro‘zg‘org‘a yetib turar edi» **[2, 5-b.]**.

Hujjat va jazo bilan bog‘liq so‘zlar («fatvonoma», «muhr», «farmon», «noma», «ariza», «mahzar», «sabnoma», «vaqf», «mahbas», «aybona», «barimta») hamda savdo-hunarmandchilik leksikasi («oqcha», «paysa», «kosib», «paxtasaroy», «koppon», «beqasam», «kundal», «jelatka», «upika», «kafsh») roman tilining ijtimoiy qamrovi kengligini ko‘rsatadi. Masalan, «yangi rasta, karvon saroy, paxtasaroy va kopponlar bino qildirdi» **[2, 59-b.]** jumlasida bir yo‘la uchta tarixiy so‘z uchraydi.

«Obid ketmon» qissasidagi tarixiy leksika. Qissada tasvirlangan davr romanlardan qariyb bir asr keyinga to‘g‘ri keladi. Shuning uchun undagi tarixiy so‘zlar ham butunlay boshqa qatlamni tashkil etadi. Bir tomondan, bu sho‘ro davrining ijtimoiy-siyosiy atamalaridir: «kolxoz», «qishloq sho‘rosi», «rayon ijroqo‘mi», «rayon partiya qo‘mitasi», «partiya yacheykasi», «komsomol», «firqa», «matlubot kooperativi», «taftish komissiyasi», «brigadir», «mehnat kuni». Masalan: «o‘rtoq kolxoz partiya yacheykasining kotibi bo‘lib belgilangan» **[3, 162-b.]**. Bu so‘zlar o‘z davrida yangi so‘z (neologizm) bo‘lgan, bugungi kunda esa tarixiy so‘zlarga aylangan.

Ikkinchi tomondan, qissada jamoalashtirish davridagi ijtimoiy tabaqalanishni aks ettiruvchi so‘zlar ko‘p: «quloq», «mushtumzur», «batrak», «chorakor», «mardikor», «qo‘shchi», «yer islohoti», «bosmachi», «qo‘rboshi», «oqsoqol», «bolshevik». Nashrga tayyorlovchi «mushtumzur» so‘ziga «batraklarni, kambag‘al dehqonlarni ishlatuvchi mulkdor boy dehqon; quloq – kulak» deb izoh bergan **[3, 233-b.]**. Uchinchi guruhni eski qishloq turmushiga oid so‘zlar tashkil etadi: diniy soliq nomlari («ushr», «zakot»), din peshvolari («eshon», «muazzin»), o‘lchov birliklari («pud», «chaqirim», «vershik») va mehnat qurollari («omoch», «so‘qa», «moyjuvoz»). Masalan, Mulla Obidning yer haydash haqidagi mulohazasida «omoch bilan juda ham chuqur olinganda, o‘n ikki vershikdan nariga yetkazib bo‘lmaydi» deyiladi **[3, 26-b.]**.

Lug‘at maqolalaridan namunalar 3-jadvalda keltirildi. Namunalar uch asardan va turli mavzuiy guruhlardan tanlandi.

3-jadval. Lug‘at maqolalaridan namunalar

So‘z	Ma’nosi	Asardan misol	Bet
Qushbegi	Xonlikdagi eng oliy mansablardan biri; bosh vazir yoki katta viloyat hokimi	«Musulmonqul Normuhammad qushbegiga besh ming sipoh qo‘shib, Toshkand ustiga jo‘natqan» [1]	17
Jarchi	Xon farmonlari va xabarlarni ko‘chada baland ovozda e’lon qiluvchi	«dorg‘a osilishlarini jarchi shaharga xabarlab yurar» [1]	50
Shahnishin	Xonning ovqatlanadigan, dam oladigan xos hujrasi	«— Shahnishindalar, — dedi kaniz» [2]	63
Panjshanbalik	Har payshanba kuni shogirdlar domlaga beradigan haq	«“panjshanbalik” arang it azobi ro‘zg‘org‘a yetib turar edi» [2]	5
Mushtumzur	Batrak va kambag‘al dehqonlarni ishlatgan mulkdor boy dehqon	«Qishloqning birmuncha dong tortib yurgan mushtumzurlarining ichlari yonib» [3]	38
Mehnat kuni	Kolxozda bajarilgan ishni hisoblash va haq to‘lash birligi	«kolxoz mehnat kuni qabul qilish, xotin-qizlar kuchidan foydalanish» [3]	230

Tarixiy so‘zlarning kelib chiqishi. Lug‘atdagi so‘zlarni kelib chiqishi jihatidan ko‘zdan kechirish ham qiziqarli natijalar beradi. Romanlardagi tarixiy so‘zlarning katta qismini turkiy so‘zlar («qushbegi», «mingboshi», «otaliq», «yuzboshi», «qo‘rg‘on», «oybolta», «tanga», «chakmon») va arab-fors tilidan o‘zlashgan so‘zlar («parvonachi», «mirshab», «zindon», «muftiy», «mudarris», «hujra», «munshiy», «fatvonoma», «vaqf») tashkil etadi **[11]**. Ko‘pgina mansab nomlari turkiy asos va fors-tojik yoki turkiy qo‘shimchaning birikuvidan hosil bo‘lgan: «dasturxon+chi», «oftoba+chi», «mirza+boshi», «yasovul+boshi». «Obid ketmon»dagi sho‘ro davri atamalari esa asosan rus tili orqali kirgan so‘zlar («kolxoz», «komsomol», «brigadir», «yacheyka», «kooperativ») yoki rus tilidan kalka qilingan birikmalardir («qishloq sho‘rosi», «mehnat kuni», «taftish komissiyasi»). Shu bilan birga, qissada «pud», «vershik», «chaqirim» kabi rus o‘lchov birliklari ham eski o‘zbek o‘lchovlari («tanob», «botmon») bilan yonma-yon qo‘llanadi. Bu hol XX asr boshidagi o‘zbek tilida ikki o‘lchov tizimining aralash qo‘llanganini ko‘rsatadi.

Muhokama

Olingan natijalar Abdulla Qodiriy asarlarida tarixiy leksika tasodifiy emas, balki puxta o‘ylangan badiiy vosita sifatida qo‘llanganini ko‘rsatadi. Tarixiy so‘zlarning badiiy matndagi vazifalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin.

Birinchidan, tarixiy so‘zlar davr koloritini yaratadi. «O‘tkan kunlar»da mansab, qurol, kiyim va pul nomlarining ko‘pligi o‘quvchini XIX asr Toshkenti va Marg‘ilonining jonli muhitiga olib kiradi. Bu so‘zlarsiz voqealar tarixiy aniqligini yo‘qotgan bo‘lardi. Qodiriyning o‘zi «O‘tkan kunlar» muqaddimasida asar mavzusini «moziydan, yaqin o‘tkan kunlardan», tariximizning eng og‘ir davri bo‘lgan «xon zamonlari»dan tanlaganini ta’kidlagan **[1, 1-b.]**. Tarixiy so‘zlar ana shu niyatni amalga oshirishning asosiy til vositasidir.

Ikkinchidan, tarixiy so‘zlar qahramonlarning ijtimoiy mavqeini va ular o‘rtasidagi munosabatni belgilaydi. Masalan, «Mehrobdan chayon»da xonga murojaat shakllari («olampanoh», «on hazrat», «janobi oliy») saroydagi qat’iy ierarxiyani, mansab nomlari esa har bir qahramonning bu ierarxiyadagi o‘rnini ko‘rsatadi. «Obid ketmon»dagi «quloq», «batrak», «mushtumzur» kabi so‘zlar esa jamoalashtirish davrida jamiyat qanday tabaqalarga bo‘lingani va bu tabaqalanish kishilar taqdiriga qanday ta’sir qilganini ifodalaydi.

Uchinchidan, tarixiy so‘zlar muallifning baho berish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. «Mehrobdan chayon»dagi ulamo unvonlari ko‘pincha kinoya bilan qo‘llanadi: yuksak unvonlar egalarining ichki dunyosi ularning nomiga mos kelmaydi. Romanning nomi – «Mehrobdan chayon» – ham shu g‘oyani ifodalaydi. Demak, tarixiy so‘zlar faqat axborot beruvchi emas, balki ifodali-baholovchi vazifani ham bajaradi.

To‘rtinchidan, uch asardagi tarixiy leksikani qiyoslash tarixiy so‘z tushunchasining nisbiy ekanini yaqqol ko‘rsatadi. «Obid ketmon» yozilgan 1934-yilda «kolxoz», «partiya yacheykasi», «mehnat kuni» kabi so‘zlar eng yangi, zamonaviy so‘zlar edi. Oradan to‘qson yil o‘tib, ular ham «qushbegi» va «parvonachi» kabi tarixiy so‘zlarga aylandi. Bu kuzatish tilshunoslikdagi eskirgan leksikaning ijtimoiy hayot bilan bog‘liq holda doimiy yangilanib borishi haqidagi fikrni tasdiqlaydi **[8, 12]**. Shu ma’noda Qodiriy asarlari o‘zbek tili lug‘at tarkibining ikki tarixiy qatlamini birdaniga saqlab qolgan noyob manbadir.

Beshinchidan, tarixiy so‘zlar bilan arxaizmlarni farqlash masalasi ham muhokamani talab qiladi. Lug‘atga kiritilgan ayrim so‘zlar chegaraviy holatda turadi. Masalan, «zindon», «jallod», «kaniz» so‘zlari bugungi tilda ham ko‘chma yoki tarixiy ma’noda qo‘llanadi, ammo ular ifodalagan narsa yoki ijtimoiy hodisa hozirgi hayotda yo‘q. Shu bois ular tarixiy so‘zlar guruhiga kiritildi. «Ra’iyat» so‘zi esa «fuqaro» tushunchasi saqlanib qolgani bilan xonga bo‘ysunuvchi xalq ma’nosi tarixiy bo‘lgani uchun lug‘atda berildi. Bunday chegaraviy holatlarda so‘zning asar kontekstidagi ma’nosi asosiy mezon qilib olindi.

Oltinchidan, olingan lug‘at ingliz filologiyasi yo‘nalishi uchun ham amaliy ahamiyatga ega. Tarixiy so‘zlarni boshqa tilga o‘girishda odatda quyidagi usullardan foydalaniladi: transliteratsiya va izoh (qushbegi – qushbegi, the khan’s chief minister), tavsifiy tarjima (jarchi – town crier), funksional muqobil (kaniz – concubine, slave girl), kalka (qishloq sho‘rosi – village soviet, mehnat kuni – workday unit). Tuzilgan lug‘atdagi aniq izohlar tarjimonga eng mos usulni tanlashga yordam beradi. Masalan, «qushbegi» so‘zini «minister» deb o‘girish uning harbiy-ma’muriy mohiyatini to‘liq bermaydi, shuning uchun transliteratsiya va izohni birga qo‘llash maqsadga muvofiq. «Kolxoz» esa ingliz tilida «kolkhoz» shaklida ham, «collective farm» tarjimasi bilan ham qo‘llanadi.

Yettinchidan, lug‘atning ta’limdagi o‘rni ham alohida e’tiborga loyiq. Umumta’lim maktablari va oliy ta’lim muassasalarida Qodiriy asarlari

oʻrganilganda oʻquvchilar koʻpincha matndagi eskirgan soʻzlar sababli asar mazmunini toʻliq anglay olmaydilar. Mavzuiy guruhlar boʻyicha tuzilgan lugʻat bu muammoni hal qilishga yordam beradi: oʻqituvchi, masalan, «Saroy xizmatchilari va harbiy unvonlar» guruhidagi soʻzlarni dars oldidan tanishtirib, soʻng ularni matndagi parcha orqali mustahkamlashi mumkin. Lugʻat maqolasidagi asardan olingan misol va sahifa koʻrsatkichi oʻquvchini asl matnga qaytishga undaydi, slaydli taqdimot shakli esa materialni koʻrgazmali qilib beradi. Shuningdek, lugʻat asosida soʻzni maʼnosiga qarab topish, soʻzlarni mavzuiy guruhlarga ajratish, bir davr soʻzini boshqa davr soʻzi bilan qiyoslash kabi topshiriqlar tuzish mumkin.

Tadqiqotning ayrim cheklovlarini ham qayd etish lozim. Lugʻat uch asardagi barcha tarixiy soʻzlarni toʻliq qamrab olmaydi. U har bir mavzuiy guruhdan eng xarakterli soʻzlarni oʻz ichiga olgan tanlama lugʻatdir. Shuningdek, baʼzi oʻlchov birliklarining (botmon, tanob, gaz, chorak) aniq miqdori turli hududlarda farq qilgani uchun ular umumiy tarzda izohlandi. Kelgusida lugʻatni Qodiriyning boshqa asarlari, masalan, hikoya va felyetonlari asosida kengaytirish, har bir soʻzning matnda necha marta qoʻllanganini hisoblash hamda soʻzlarning ingliz tilidagi tarjima muqobillarini alohida ustun sifatida qoʻshish mumkin.

Xulosa

Tadqiqot natijasida Abdulla Qodiriyning «Oʻtkan kunlar», «Mehrobdan chayon» romanlari va «Obid ketmon» qissasi asosida 165 ta tarixiy soʻzdan iborat, 15 ta mavzuiy guruhga ajratilgan izohli lugʻat tuzildi. Har bir soʻz uchun maʼno, asardan misol va sahifa koʻrsatkichi berildi.

Tahlil koʻrsatdiki, romanlardagi tarixiy leksika XIX asr Qoʻqon xonligining davlat boshqaruvi, saroy hayoti, harbiy ish, sud-huquq, taʼlim, savdo va kiyim-kechak sohalarini qamrab oladi. Ularning asosiy qismi turkiy va arab-fors tillaridan oʻzlashgan soʻzlardir. «Obid ketmon» qissasida esa shoʻro davrining ijtimoiy-siyosiy atamalari, jamoalashtirish davridagi ijtimoiy tabaqalar nomlari hamda eski qishloq turmushiga oid soʻzlar ustunlik qiladi. Ularning bir qismi rus tili orqali kirgan.

Qodiriy asarlarida tarixiy soʻzlar davr koloritini yaratish, qahramonlarning ijtimoiy mavqeini koʻrsatish, muallif bahosini ifodalash kabi muhim badiiy vazifalarni bajaradi. Uch asarni qiyoslash tarixiy soʻz tushunchasining nisbiy ekanini koʻrsatdi: bir davrning yangi soʻzlari keyingi davrda tarixiy soʻzlarga aylanadi.

Tuzilgan lugʻat maktab va oliy taʼlim muassasalarida Qodiriy asarlarini oʻrganishda, oʻzbek tili tarixiy leksikologiyasi boʻyicha mashgʻulotlarda hamda Qodiriy asarlarini xorijiy tillarga, xususan, ingliz tiliga tarjima qilishda yordamchi qoʻllanma boʻlib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar

1. Qodiriy A. Oʻtkan kunlar: roman [Elektron nashr]. – ziyouz.com kutubxonasi. – 220 b.
2. Qodiriy A. Mehrobdan chayon: Xudoyorxon va munshiylari hayotidan tarixiy roman [Elektron nashr]. – ziyouz.com kutubxonasi. – 149 b.
3. Qodiriy A. Obid ketmon: qissa / Nashrga tayyorlovchi X. Qodiriy. – Toshkent: Info Capital Group, 2017. – 536 b.
4. Qodiriy H. Otam haqida. – Toshkent, 1983.
5. Normatov U. Qodiriy bogʻi. – Toshkent, 1995.
6. Qoʻshjonov M. Abdulla Qodiriyning tasvirlash sanʼati. – Toshkent: Fan, 1966.
7. Oʻzbek tilining izohli lugʻati. 5 jildlik. – Toshkent: Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
8. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. – Toshkent: Oʻzbekiston, 1992.
9. Begmatov E. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985.
10. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lugʻati. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1985.
11. Rahmatullayev Sh. Oʻzbek tilining etimologik lugʻati. I jild. – Toshkent: Universitet, 2000.
12. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. – М.: Просвещение, 1972.
13. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.